

Д.А. Сихимбаева, И. Нурмолдина*

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: inkar_vko87@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ҮЛГІСІН АНЫҚТАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕМЕЛЕРІ

Бұл мақалада әлемдік тәжірибеде қабылданған зайырлылықты анықтаудың негізгі принциптері мен өлшемдері жан-жақты талданады. Авторлар зайырлылықтың қазақстандық моделін саралап, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың ерекшеліктерін зерттейді. Бүгінгі таңда зайырлылық ұғымының сан алуан модельдері мен діннің постсекулярлы қоғамдардағы орны мен рөлі тек ғылыми қауымдастықта ғана емес, сонымен бірге қалың жұртшылық арасында да кеңінен талқылануда. Зайырлылық – тәуелсіз Қазақстан сияқты елдердің құқықтық мемлекет жүйесінің негізгі қағидаттарының бірі. «Зайырлылық», «секуляризм» және «зайырлылық принциптері» ұғымдары қазақстандық ғылыми әдебиеттерде айтарлықтай жан-жақты терең зерттелмеген, әлемдік ғылыми қауымдастықта өзекті және ең көп талқыланатын «десекуляризация» және «постсекулярлық қоғам» тақырыптары да аз қарастырылған. Тақырыптың өзектілігі осы құбылыстарды жүйелі түрде айқындау талпынысында жатыр. Мақала авторлары «зайырлылық» ұғымының этимологиялық мазмұнын айқындап, батыстық ғалымдардың зерттеулеріндегі зайырлылық принциптерін анықтауда орын алатын негізгі мәселелерді қарастырады. Түйінді проблемаларды саралауда салыстырмалы және этимологиялық талдау әдістері қолданылды. Бұл мақалада сонымен қатар Қазақстандағы діни ахуал және дін саласындағы мемлекеттік саясат та зерделенеді. Зайырлылықтың қазақстандық моделін талдау мен зайырлылық қағидаттарын анықтау бойынша ұсынымдар – зерттеудің құндылығы мен практикалық маңыздылығын құрайды.

Түйін сөздер: зайырлылық, секуляризм, дін, зайырлылық принциптері, Қазақстан Республикасы.

D.A. Sikhimbayeva, I. Nurmoldina*

Egyptian University of Islamic culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: inkar_vko87@mail.ru

Methodological aspects of determining the Kazakhstan model of secularism

The article discusses the basic principles of secularity and criteria for determining secularism in the scientific community. The authors analyze the Kazakhstan model of secularism and explore the specifics of state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan. To date, the role and position of religion in a post-secular society, as well as the relevance of the issue of secularism, are widely discussed not only in the scientific community but also among the society. As you know, secularism is one of the basic principles of the functioning of modern legal states like Kazakhstan. Since the concepts of “secularism”, “secularity”, and “secularism principles” are not sufficiently studied in Kazakhstani scientific literature, this research attempts to systematically explain these phenomena. The authors of this article reveal the etymological content of the term “secularism” and consider the key obstacles to determine secularism in the studies of leading Western scholars. To compare key issues methods of comparative and etymological analysis were used. This article also discusses the religious situation in Kazakhstan, and state policy in the religious sphere. The practical importance of the study is the analysis of the Kazakhstani model of secularity and making recommendations to determine the principles of secularism.

Kew words: secularity, secularism, religion, principles of secularity, Republic of Kazakhstan.

Д.А. Сихимбаева, И. Нурмолдина*

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: inkar_vko87@mail.ru

Методологические аспекты определения казахстанской модели светскости

В статье рассматриваются основные принципы и критерии определения светскости в мировой практике. Авторы анализируют казахстанскую модель секуляризма и исследуют специфику

государственно-конфессиональных отношений в Республике Казахстан. На сегодняшний день актуальность темы светскости, а также роль и место религии в постсекулярном обществе широко обсуждаются не только в научном кругу, но и среди широкой общественности. Как известно, светскость – один из основных принципов функционирования современных правовых государств, таких как Казахстан. Поскольку в казахстанской научной литературе недостаточно глубоко исследованы понятия «секуляризм», «светскость», «принципы светскости», в данном исследовании осуществляется попытка системного разъяснения этих явлений. Авторы данной статьи раскрывают этимологическое содержание термина «секуляризм» и рассматривают ключевые проблемы определения светскости в исследованиях известных западных ученых. Методы сравнительного и этимологического анализа были использованы для сопоставления ключевых вопросов. Также в данной статье рассматривается религиозная ситуация в Казахстане и государственная политика в религиозной сфере. Ценностью и практической значимостью проведенного исследования является анализ казахстанской модели светскости и выдвижение рекомендаций по определению принципов светскости.

Ключевые слова: светскость, секуляризм, религия, принципы светскости, Республика Казахстан.

Кіріспе

Десекуляризацияның қазіргі заманғы процестері, діннің қоғамдық кеңістікке оралуы – демократиялық зайырлы мемлекеттер үшін зайырлылық пен секуляризм ұғымдарын қайта қарауды және жаңа көзқарасты тұжырымдауды талап ететін күрделі мәселелер туындайды. Әлемдік ауқымда, XX ғасырдың ортасынан бастап, діннің әлеуметтік ықпалының сөзсіз төмендеуін болжаған зайырлылық теориясы діннің қоғамдағы рөлі мен орнын анықтауда басым болды. Секуляризация теориясын дамыта отырып, әлеуметтік ғылымдар діннің маргиналдануын, модернизация процестеріне байланысты діндердің қоғамдық кеңістіктен жеке меншікке жаппай ауысуын бірауыздан қайталады. Алайда, бүкіл әлемдегі діни динамизммен, діннің саясатқа, экономикаға, мәдениетке және қоғамдық кеңістікке оралуымен сипатталатын постсекулярлық шындық бүкіл әлемдегі саясаткерлер мен ғалымдар үшін күрделі сынаққа айналды. (Де)секуляризация туралы қазіргі пікірталастардағы айшықты тұлға Питер Бергер «қазіргі әлем, кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, әдеттегідей қатты діншіл»; «қазіргі әлем жаппай діни болып табылады және мүлде қазіргі заманның көптеген сарапшылары болжаған секулярланған әлем болып табылмайды», ал «жалпы, секулярланған дінмен жүргізілген тәжірибелер сәтсіз аяқталды» деп тұжырымдайды (Бергер, 1999: 2).

Жоғарыда аталған процестерге байланысты зайырлылық, діннің постсекулярлық қоғамдағы орны мен рөлі – әлеуметтік ғылымдардың ғалымдары арасында ғана емес, сонымен бірге ауқымды қоғамдық кеңістіктегі ең көп талқыланатын мәселеге айналууда. Соңғы 30-40 жыл

ішінде зайырлылық пен секуляризмнің, (де)секуляризация процестерінің, постсекулярлық қоғамның әртүрлі заңдылықтарын зерттеуге арналған саясаттану, халықаралық қатынастар, әлеуметтану және әлеуметтік антропология саласындағы зерттеулердің айтарлықтай өсуі байқалды. Қазақстан бұл тұрғыда «мәдени артта қалу» күйінде қалып отыр. Қазақстандық ғылыми әдебиеттерде «зайырлылық», «зайырлылық қағидаты», «секуляризм», «секуляризациялау» ұғымдары, зайырлы мемлекеттің алуан түрлері мен модельдері толық зерттелмеген, әлемдік ғылыми қауымдастықта өзекті және ең көп талқыланатын «десекуляризация» және «постсекулярлық қоғам» тақырыптары туралы тіпті айтуға келмес. Мұның бәрі зайырлы мемлекет туралы қоғамдық дискурста өте үстірт, біржақты немесе іс жүзінде жоқ болып табылатын белгілі бір із қалдырады.

Саяси элита мен билік, мемлекеттің зайырлылық қағидатын тар түсінуге көбірек бейім, ал бұл өз кезегінде қоғамдағы діннің рөлін кеңестік идеологиялық тұрғыдан түсінудің және зайырлы мемлекеттің әртүрлі типтері мен модельдерін және секуляризмнің құқықтық және саяси табиғаты туралы іргелі ғылыми еңбектерді білмеуінің салдарынан шығады. Мемлекеттік мекемелерде діннің қоғамдық көріністеріне қолдау көрсетілмейді немесе тыйым салынады, олардың мақсаттылығы мемлекеттің зайырлылық принципімен түсіндіріледі және ақталады. Біздің пікірімізше, діни саясат саласындағы жоғарыда аталған барлық мәселелердің шешімі зайырлылық принципі тереңірек, жан-жақты түсінуде, зайырлылық, секуляризм және секуляризация ұғымдарының аналитикалық айырмашылығында, сондай-ақ секуляризмнің либералды түсінігін тұжырымдау, дайындау және

дамытуда жатыр. Осыған байланысты секуляризм мен зайырлы мемлекет туралы негізгі жұмыстарды қарастыра және талдай отырып, біз осы саладағы олқылықтарды толтыруға тырысамыз және зайырлылықты түсіндіруде неғұрлым либералды тәсілді ұсынамыз.

Негізгі бөлім

Зайырлылықты ұғынудың негізгі әдіс-тәсілдері: еуропалық және америкалық көзқарастар

Мемлекеттің зайырлылық принципі әлемнің көптеген елдерінде қазіргі заманғы құқықтық мемлекеттің құрылуы мен жұмыс істеуінің негізгі қағидаларының бірі болып табылады (Понкин, 2014: 25). Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар режимдерінің индексі бойынша 197 мемлекеттің 12 мемлекет діни, 60 мемлекет ресми діндермен, 5 мемлекет дінге қарсы идеологиямен, 120 мемлекет зайырлылық принципін заңнамалық деңгейде бекітті (Куру, 2009: 12). Бұл мемлекеттердің әрқайсысы қалыптасқан діни ахуалдың ерекшеліктеріне және діннің қоғамдық кеңістіктегі орны мен рөлі туралы қоғамдық дискурстарға негізделген зайырлылық принципін өзінше түсінеді және түсіндіреді.

«Зайырлылық» және «секуляризм» ұғымдары әр қоғамның тарихи, әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени ерекшеліктеріне байланысты қалыптасып, дамитыны белгілі. Қоғамдық кеңістіктегі әр түрлі факторлар, әлеуметтік өзгерістер және дін рөлінің өзгеруі осы ұғымдардың мазмұнына өзіндік түзетулер енгізеді. Екі ғасыр бойы секуляризмнің көптеген модельдері мен түсіндірмелері пайда болды және дамыды. Қазіргі әлемде зайырлы мемлекет қандай болуы керек немесе болмауы керектігі туралы әлеуметтік және академиялық пікірлер бар. Атап айтқанда, соңғысы көп жағдайда жекелеген демократиялық елдердегі секуляризм саясатының сипаты мен бағытын анықтады.

Осы тұжырымдамалардың даму тарихына егжей-тегжейлі үңілместен, біз «секуляризм» және «зайырлылық» ұғымдарының қазіргі мағынасында, шіркеу мен мемлекет арасындағы ұзақ уақытқасозылған қарама-қайшылықтармен өзара қатынастардың нәтижесі болғандығын қысқаша атап өтеміз. Секуляризмнің тұжырымдамалық негіздері екі институт арасындағы күрделі қарым-қатынастың нәтижесінде Батыс Еуропа қоғамдық-саяси болмысы жағдайында қалыптасты. Мысалы, белгілі әлеуметтанушы Хосе Казанова зайырлылықты қандай да бір талқылау барысы – бұл тұжырымдама бірінші рет

Батыс христиан әлемінде теологиялық категория ретінде пайда болды деп мойындаудан басталуы керек дейді (Casanova, 2006: 7-22).

«Секуляризация» ұғымы туралы мағыналы түсініктеме бере алу үшін біз осы сөздің қолданылу аясына сай беретін мәндерін ажыратып алуымыз тиіс:

а) Секуляризация – заманауи қоғамдардағы діни сенімдерден және құлшылық формаларынан бас тарту. Бұл мағынасында осы үрдіс жаһандық, гумандық әрі дамудың ең шыңындағы үрдіс ретінде сипатталады. Көптеген еуропалық тілдердің сөздіктерінде берілмесе де, қазіргі кезеңдегі академиялық ортадағы секуляризацияға қатысты пікірталастарда ең көп қолданылатын мәні болып табылады.

ә) Секуляризация – дінді жекеменшік ету үдерісі. Бұл мағынасында секуляризация үрдісі жалпы заманауи тарихи бағыт ретінде, нормативтік жағдай ретінде әрі заманауи либералды демократиялық саясаттың алғышарты ретінде қолданылады (Casanova, 2006: 15).

б) Секуляризация – секулярлық салаларды дифференциалдаушы үрдіс (мемлекет, экономика, ғылым). Бұл мағынасында діни институттар мен ұстанымдардан «бостандық алу» ретінде түсіндіріледі. Осы мәні ортағасырлық христиандық кезіндегі тарихи-этимологиялық тұрғыда пайда болуына негізделіп жасалған классикалық теориялардағы негізгі қолданысы болып табылады.

Әрбір Батыс Еуропалық тілдің әрбір сөздігінде бұл сөз адамдардың, заттардың, мағыналардың, әрекеттердің эклезиастикалық немесе діни қолданысынан азаматтық немесе күнделікті өмірдегі қолданысқа енетін тиістіліктер мен басқару сөздеріне айналуы деп түсіндіріледі.

«Зайырлылық» және «секуляризация» ұғымдары батыстық зерттеушілер тарапынан заманауи еуропалық мәдениетті айқындау жолындағы негізгі ұғымдар ретінде қарастырылады. Бұл екі сөз де дүниелік саламен байланысты. Зайырлылық – француз тіліндегі *laicite* сөзінің аудармасы. Ал ол сөз, өз кезегінде, грек тіліндегі *laikos* сөзінен шыққан. Грек тіліндегі мағынасы – «халықтық, қасиеттілікке қатысы жоқ, әлем бастауының рухани бастаудан тәуелсіз екенін әрі оған қатысы жоқ, автономды екенін меңзеу» дегенге саяды. Ал секуляризация латындық *saeculum* – «ғасыр» сөзінен шығады. Ал мәні – осы ғасырға (уақытқа) өту, осы әлемге өту, яғни дүниелікке айналдыру. Бұл үрдіс адам тіршілігінің барлық саласынан діни сенімді шеттетіп, діни емес ұстанымдармен қанықтыруды

көрсетеді. Еуропалық қоғам секуляризациясы XVII ғасырда басталды, осы кез Жаңа заманға өту кезеңі ретінде қабылданып, XX ғасырда толығымен жүзеге асқаннан кейін «секулярлық ғасыр» немесе «дүниелік кезең» секілді ұғымдардың пайда болуына алып келді.

Дүниелік пен рухани бастаулардың жеке-ленуі деп түсінілетін мәдени зайырлылық ұстанымы еуропалық өркениет өзгешелігінің басты көрсеткіші болып табылады. Француздық зерттеуші Андре Филип мұны еуропалық континентті ежелгі өркениеттерден бөлектейтін жалғыз көрсеткіш десе, Э. Пуля барлық еуропалықтардың зайырлылықты жақтаушы екенін айтады. Себебі осы құрылым негізінде мемлекет билігінің бастамасын және кепілдемесін Құдай мен діни трансценденттілік деп емес, өз мүшелері және халық арасындағы келісім мен барлығының фундаменталды құқықтар мен жазбаша заңдарды қабылдауы деп біледі.

Секуляризация үрдісінің кең белең алуы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жүзеге асты. Жаңа экономикалық идеологияның негізгі идеясы – тұрақты экономикалық өрлеуді қамтамасыз ету және жаппай тұтынушылық қоғамын құру болды. Ал бұл мақсатқа жету үшін тауарлар мен қызметтерді өткізуде еш кедергі туындатпайтын тұтынушының жаңа түрін қалыптастыру керек болды. Мұндай жағдайға жетуге тек діни ұстанымдар мен нормалардан тәуелсіз зайырлы тұтынушылық мораль кепілдік бола алды. Америкадағы зайырлылық негізі болып табылатын барлық діндер арасындағы теңдіктің орнына Еуропада ар-ұждан бостандығы негізге алынды. Дәл осы діни немесе діни емес дүниетанымның қалыптасуына еркіндік беру жүйесі соғыстан кейінгі Еуропа қауымының ретке келтірілуіндегі басты бағытқа айналды.

Әйгілі ғалым Элизабет Шакман Хеард бұған байланысты дін мен саясат арасындағы қатынасты басқарудың, халықаралық қатынастар саласындағы ықпалы зор екі бағытын немесе екі стратегиясын атап өтті: лаицизм және яһуди-христиан секуляризмi. Бұлардың біріншісі дін саясаттан толығымен жойылатын сепаративтік нарративке қатысты. Екіншісі яһуди-христиандық дәстүрге секулярлы демократияның ерекше негізі ретінде қоғамдық кеңістікте ерекше орын берілетін аккомодациялық нарративке қатысты. Секуляризмнің бұл екі формасы да жүйесіз, өйткені бұл дәстүрлер геомәдени таралу аймақтарында олардың таралуына байланысты түрленіп, өзгерді. Элизабет Шакман Хеард, олардың әрқайсысы шіркеудің мемлекеттен бөлінуінің

қандай да бір формасын қорғайтынын, бірақ олардың нәтижелері мүлдем басқа саяси әсер беретін әртүрлі тәсілдер мен негіздемелері бар екендігін түсіндіреді. Лаицизмнің мақсаты – діни сенім, ұстаным мен институттар ешқандай саяси мәнге ие болмайтын, саяси бәсекелестіктен ада немесе жеке салаға шығарылған бейтарап қоғамдық кеңістікті құру. Лаицизмге сәйкес, саясат пен дінді араластыру ұтымсыз және қауіпті болып есептеледі. Бұл, дәстүрге айналған және жекелеген елдердегі діни ұйымдар мен мемлекеттің қарым-қатынасының әдеттегі жағдайы болып табылатын осы стратегия – бұл тәсілдің айқын шектеулерін көруге кедергі жасайды.

Зайырлылықтың екінші дәстүрі – еврей-христиандық секуляризмнің, лаицизмнен айырмашылығы – дінді жоюды немесе еврей-христиандықты қоғамдық өмірден аластатуға тырыспайды. Бұл стратегия лаицизм ұғымындағыдай зайырлылық пен дінді бір-біріне қарама-қарсы екі сала ретінде қарастырмайды.

Бұл дәстүрлер немесе секуляризмді дамытудың екі негізгі стратегиясы – белгілі бір дәрежеде қазіргі әлемдегі мемлекет пен діни институттардың әртүрлі бөліну модельдеріне әсер етті.

Америкалық ғалым Ахмет Куру секуляризмді, тұтастай алғанда, белсенді және бәсең деп бөлу керек деп санайды. «Дінге қатысты секуляризм және мемлекеттік саясат» атты өзінің негізгі еңбегінде автор дінге қатысты мемлекеттік саясат «бәсең секуляристер» мен «белсенді секуляристер» арасындағы идеологиялық күрестің нәтижесі деп тұжырымдайды (Куру, 2009: 36). Бұл идеологиялық күрестің нәтижелері діни саясатты қалыптастырады және діннің қоғамдық кеңістіктегі орнын анықтайды. Бәсең секуляризм, мемлекеттен қандай да бір діннің негізгі дін ретінде бекітілуіне жол бермеу үшін «пассивті» рөл атқаруды талап етеді және қоғамда дінді еркін жария етуге мүмкіндік береді. Белсенді секуляризм, керісінше мемлекеттің дінді қоғамдық саладан шеттететін және оны жеке салада ұстайтын әлеуметтік инженерия жобасындағы басты белсенді қозғаушы күш ретінде рөл атқаратындығын білдіреді. Бәсең секуляризм – бұл әр түрлі діндерге қатысты мемлекеттік бейтараптықты сақтауға тырысатын прагматикалық саяси қағидат болса, ал белсенді секуляризм – бұл «жан-жақты доктрина», оның мақсаты дінді қоғамдық саладан толығымен ығыстыру болып табылады (Rawls, 1996: 162).

Питер Бергер секуляризмнің дамуының үш нұсқасын бөліп қарастырады. Біріншіден, шіркеу

мен мемлекетті бөлудің дәстүрлі америкалық көзқарасына тән қалыпты нұсқасы бар. Содан кейін француздық *laicite* ұсынған анағұрлым радикалды нұсқа бар, онда дін бір уақытта жеке меншікпен шектеліп, діни сенім бостандығы туралы заңмен қорғалады. Сонымен, дінді жекешелендіретін және оны басуға тырысатын (кеңестік жағдайдағы сияқты) секуляризм бар; және оның ізбасарлары діни фундаменталистер сияқты фанатизмге ұшырауы мүмкін (Бергер, 2012: 8-20).

Канадалық ғалымдар Хосе Верлинг пен Розали Юкьердің пікірінше, зайырлылық туралы айтқанда оның екі мағынасын ажыратуға болады: «қатаң секуляризм» және «ашық секуляризм». Секуляризмді қатаң түсіндіру – дінді жеке салаға ығыстырып, қоғамдық кеңістікті діннің барлық көріністерінен босата отырып, ар-ождан мен дін бостандығына емес, бейтараптық принципіне баса назар аударады. Неғұрлым икемді түсіндіру немесе «ашық» секуляризм, керісінше, діни сенім бостандығын қорғау қағидатына негізделген. Бұл модельде мемлекеттің бейтараптылығы дін мен моральдік теңдікке, ар-ождан мен дін бостандығына құрметпен қарау тәсілдері ретінде шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі арқылы жүзеге асырылады. Ашық секуляризм жағдайында кез келген шиеленіс немесе қайшылық діндердің бостандығы мен теңдігінің пайдасына шешілуі керек (Woehrling, Jukier, 2010: 185).

Канадалық ғалымдар секуляризмнің кез келген моделін құрайтын төрт негізгі қағиданы анықтады: барлық адамдардың моральдық теңдігі; ар-ождан және дін бостандығы; мемлекеттің дінге қатысты бейтараптылығы; шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі. Алайда, іс жүзінде секуляризмнің мазмұны қай қағидатқа баса назар аударылуына және оны қалай түсіндіруіне байланысты анықталады (Woehrling, Jukier, 2010: 185).

Г. Бучард пен Ч. Тэйлор біз секуляризмді «шіркеу мен мемлекеттің бөлінуі», «мемлекеттің дінге қатысты бейтараптығы» немесе «дінді қоғамдық кеңістіктен шеттету» сияқты қарапайым және белгілі формулалар арқылы анықтай алмайтынымызды айтады, бірақ осы формулалар барлығына қарамастан шындықтың белгілі бір бөлігін құрайды (Bouchard, Taylor, 2008).

Чарльз Тэйлордың пікірінше, «егжей-тегжейлі кез келген саяси жүйеге сәйкес келетін зайырлылықтың уақытқа тәуелсіз қағидаларының нақты жиынтығы жоқ; мәтіндер едәуір түрленуі мүмкін, және сәйкесінше келісілген жалпы қағидаттардың орындалуы нақтылауды қажет етеді; яғни кез келген жағдайда қандай

да бір дәрежеде пысықтау қажет» (Тэйлор 2015: 218). Оның пайымдауынша, «әр түрлі батыс қоғамдарында ұсынылған діндер өзгергендіктен, осы қоғамдардағы зайырлылыққа қатысты мәселелер соңғы онжылдықтарда эволюцияға ұшырады. Біз діндердің ауқымы немесе негізгі философиялық ұстанымдар кеңейіп жатқан кезде әдеттегі әрекет режимін өзгертуге мәжбүрміз. Мысалы, бұл қазіргі Еуропа мен Америкада тығыз мұсылман қауымдастықтарының пайда болуымен бірге орын алды» (Тэйлор, 2015: 220).

Зайырлы елдердің көпшілігін салыстырмалы талдау зайырлы үкімет идеясының қаншалықты икемді екенін көрсетеді (Martinez-Torron, Durham, 2010: 2-18).

Постсекулярлы контекстегі діндер

Қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы заманауи модернизация процестері діннің қоғамдық кеңістіктегі орны мен рөлінің түбегейлі өзгеруіне әкелді. Егер көптеген Батыс Еуропа елдерінде қоғамның модернизациясы діни ықпалдың төмендеуімен және діни сананың біртіндеп құлдырауымен бірге жүрсе, онда посткеңестік қоғамдарда бұл діни қайта жаңғырумен қатар жүреді.

Заманауи жаһандық діни толқуларға талдау жасай отырып, Питер Бергер жаһандық ауқымдағы ең күшті екі бағытты – қайта жаңғырған ислам мен динамикалық евангелистік протестантизмді атап өтті. «Қазір бүкіл мұсылман әлемі бойынша, Атлант мұхитынан бастап Қытай теңізіне дейін, оның ішінде Батыстағы мұсылман диаспорасында пассионарлы исламдық қозғалыс көбейіп келеді. Евангелистік протестантизмнің біршама өсуі, бір жағынан, ол ешқандай жерде зорлық-зомбылықпен байланысты болмағандықтан, ал екінші жағынан, элиталардың қалыптасқан түсініктерімен тікелей қайшылыққа түсетіндіктен, Батыс елдеріндегі интеллектуалдардың, БАҚ пен жалпы жұртшылықтың назарын аздау аударады» (Бергер, 2012: 10).

Діннің қоғамдық кеңістікке, экономикаға, саясатқа оралуымен, қоғамдағы діннің рөлі мен орнын қайта қарастыруға байланысты, соңғы жылдары постсекулярлықты анықтау мәселесі кең қоғамдық кеңістіктегі ең көп талқыланған мәселелердің біріне айналды. Секуляризм және секуляризация мәселесі бойынша жетекші ғалымдардың бірі, әлеуметтану профессоры Хосе Казанованың айтуынша, қазіргі кезде діндер абсолютті мемлекеттік-жеке дихотомияны қабылдаудан бас тартады және 1980 жылдардың

басынан бастап бүкіл әлемдегі қоғамдық кеңістікте белгілі және маңызды орынды талап ете бастады (Casanova, 1994: 153).

Казанованың пікірінше, бүгінде дінді қоғамдық кеңістіктен ығыстыру қисынсыз, тіпті мүмкін емес дүние (Casanova, 2006: 7-22).

Роб Уорнердің айтуынша, ХХІ ғасырда дін анағұрлым бәсекеге қабілетті, күрделі және алуан түрлі бола бастады. Секуляризация процестері қазіргі әлемдегі діннің орны мен рөлін айтарлықтай өзгертті (Warner, 2010: 182).

Дін посткоммунистік қоғамдарда күшті сәйкестендіру белгісіне айналды. Осыған байланысты, бұл қоғамдық және саяси дискурстардағы ең даулы тақырып.

Қазақстан Республикасындағы зайырлылықтың негізгі принциптері мен өлшемдері

Тәуелсіздік жылдарында, Қазақстан Республикасында мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттеудің ұлттық заңнамалық негізі қалыптасып үлгерді. Алайда, ұлттық интеграция мен қауіпсіздіктің түрлі жаһандық қауіп-қатерлері мемлекеттің дін саясатына белгілі бір түзетулер енгізуді талап етеді. Атап айтқанда, дінді десекуляризациялау мен деприватизациясының қазіргі процестері, қоғамдық діндердің өсіп келе жатқан рөлі, этникалық, ұлттық және исламдық сәйкестіктердің қайшылықты қарым-қатынасы, радикалды ислам идеологиясының таралу проблемасы, халықаралық терроризм мен экстремизм проблемасы, жалпы халыққа, әсіресе жастарға діни білім беру проблемалары. Бұл әлеуметтік маңызды мәселелердің бәрін біржақты шешу мүмкін емес, мемлекеттік органдар мен діни бірлестіктердің, біздің жағдайда дәстүрлі діндермен бірлескен күш-жігері қажет. Себебі, дәстүрлі діндер ұлттық рухани мұраның маңызды құрамдас бөлігі және ұлттың құрылуындағы ең қуатты идеологиялық ресурстар болып табылады. Осыған байланысты мемлекеттік саясат діннің қоғамдық кеңістіктегі рөлі мен орнын анықтауда ескі методологиялық тәсілдерден алшақтауы қажет. Мемлекет пен конфессия арасындағы қатынастардың негізгі бағыттарын анықтайтын зайырлылық қағидасының негізгі мазмұнын анықтау қажет. Дәлірек айтсақ, мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құру үшін секуляризмнің кеңірек, ашық және либералды түсіндірмесіне сүйену керек.

Мемлекет пен діннің бөліну принципі жалпыға бірдей емес және әр мемлекеттің ішкі

әлеуметтік-мәдени, саяси және қоғамдық айырмашылықтарына байланысты түрленеді. Алдыңғы тарауларда атап өткеніміздей, зайырлы мемлекеттің әртүрлі модельдеріне қарамастан, кез келген зайырлы елде мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құруға негіз болатын екі негізгі түсінік немесе стратегия бар. Бірінші нұсқа, пассивті (ашық) секуляризм деп аталады, бұнда зайырлы мемлекет ресми діннің орнауына жол бермеу үшін пассивті рөл атқарады, қоғамда дінді ашық ұстануға мүмкіндік береді. Белсенді (бекітуші) секуляризм, керісінше, мемлекеттің дінді қоғамдық саладан ығыстыруын және дінді жеке салада ұстауда басты рөл атқаратынын білдіреді. Осылайша, пассивті секуляризм – әртүрлі діндерге қатысты мемлекеттік бейтараптықты сақтауға тырысатын прагматикалық саяси қағидат, ал белсенді секуляризм дінді жоюды мақсат ететін «тұтас доктрина» болып табылады. Біздің жағдайда, дін саласындағы қазіргі заманғы тенденцияларды ескере отырып, мемлекет пен дін арасындағы өзара әрекеттестіктің кооперативті моделін құруға мүмкіндік беретін ашық секуляризм стратегиясын ұстанған дұрыс. Мемлекет дінді қоғамдық өмірден шеттетуге және оны ұлтты құруда шеткері аймақтарға ығыстыруға тырыспауы керек. Бұндай әрекетке барумен мемлекет көптеген радикалды ағымдармен идеологиялық күресте жеңіліс табады. Секуляризмнің агрессивті стратегиясын ұстана отырып, мемлекет уақыт өте келе наразылық массасына айналуы ықтимал дін ұстанушылардың маргиналды тобын қалыптастыруы мүмкін.

Қазақстан Республикасы, Конституцияға сәйкес өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары (ҚР Конституциясы, 2008: 6). Қолданыстағы мемлекеттік саясатта дінге қарсы немесе дінді қолдау ниеті жоқ. Азаматтарға ар-ождан бостандығы, дін бостандығы кепілдендірілген, бірақ діни немесе басқа да жеккөрушілік пен араздықты тудыратын үгіт-насихатқа жол берілмейді.

Америкалық ғалымдар Корнел, Старр және Такердің пайымдауынша, Қазақстан мемлекеті «дінді реттеуді өз мойнына алды, сол арқылы француз және түрік тәжірибелеріне сүйене отырып, «скептикалық/оқшауланған» үлгіге жүгінеді. Алайда қазақстандық модель дәстүрлі және дәстүрлі емес діни бірлестіктер арасында айырмашылықты көрсетеді. Мемлекеттік саясат дәстүрлі бірлестіктерді нақты қолдайды,

демеу көрсетеді және олардың қоғамдағы орнын қалпына келтіруге мүмкіндік береді де, дәстүрлі емес діни ықпалдардың таралуына қарсы тұрады. Бұл дегеніміз, Қазақстан «үстемдік етуші дін» моделінің элементтерін өзіндік ерекшелігіне сай қабылдайды, дегенмен осы модельді қабылдаған басқа елдердей белгілі бір діннің артықшылыққа ие болуына емес, дәстүрлі діндердің шетелдік және жаңа интерпретацияларында таралуын қолдайды (Svante, Cornell, Starr, Tucker, 2018: 67).

Сондай-ақ ғалымдардың пайымдауынша «2011 және 2016 жылдардағы террористік актілерден кейін Қазақстан діни салада қатаң шектеулер мен жаңа шаралар қабылданды». 2011 жылғы заң шетелдіктерге діни ұйымдарды тіркеуге тыйым салады, ғибадат орындарын тіркеуді талап етеді және діни қызметтерді жеке үйлерде өткізуге тыйым салады – бұл жасырын діни топтар үшін кең таралған тәжірибе. Сондай-ақ, заң діни бірлестіктерді мемлекетте қайта тіркеуді міндеттейді және жергілікті, провинциялық және ұлттық деңгейде тіркелу үшін ересек мүшелердің ең аз санын талап етеді. Нәтижесінде кейбір аз немесе аз құрылған топтар тіркеуден өте алмады. Заң сонымен қатар Дін істері агенттігінің мақұлдауын талап етіп, діни әдебиеттерді таратуды шектейді» (Svante, Cornell, Starr, Tucker, 2018: 11).

Ғалымдардың пікірінше, соңғы онжылдықтағы оқиғалар Қазақстан билігін экстремистік діни топтар тудыратын қатерді жете бағалай алмады деген қорытындыға әкелді. Билік органдары экстремистік немесе дәстүрлі емес деп санайтын адамдар мен бірлестіктердің ісіне үкіметтің араласуына жол ашатын заңдар мен саясатты қайта қарай бастады. Бұл Батыстың Қазақстанға қарсы бағытталған сын-пікірлерінің бір себебі. Сонымен бірге, ғалымдар бұл сынның тағы бір себебі философиялық келіспеушілік деп санайды: Батыс қорғаушылары толық діни еркіндікті қолдап, дінге қатысты мемлекеттің бейтараптығын сақтайды, тек зорлық-зомбылыққа қатысушы немесе қоздырушы топтардың әрекеттеріне ғана араласуды құптайды. Алайда Қазақстан билігі түбегейлі басқа қағидат негізінде әрекет етеді, оған сәйкес мемлекет діни істерді реттеуге, дәстүрлі діни бірлестіктердің жандануын қамтамасыз етуге, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз етуге міндетті (Svante, Cornell, Starr, Tucker, 2018: 90).

Қорытынды

Қазақстан Республикасы Конституциясының (Негізгі Заңы) I бөлімінің 1-бабында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде бекітеді, оның ең қымбат қазынасы – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» дей отырып, Қазақстан мемлекеті құрылымы мен жұмыс істеу принциптерінің бірін белгілейді. Осы тезиске сәйкес, республикада ресми мемлекеттік дін жоқ және бірде-бір дін міндетті немесе басымдылыққа ие деп танылмайды. Мемлекет барлық діндер мен конфессияларға бірдей қарайды. Барлық діндер мен конфессиялар заң алдында тең деп танылады, алайда 2011 жылғы 11 қазандағы «Дін туралы» Заңда ханафи бағытындағы ислам мен православиелік христиандықтың халықтың мәдениеті мен рухани өмірін дамытудағы тарихи рөлі көрсетілген. Зайырлылықтың қазақстандық моделі – «лаицизм» деп аталатын, сепаратистік нарративке жататын, дін саясаттан толығымен ажыратылатын, француз және түрік модельдеріне көбірек басымдық береді. Бұл модель ең алдымен этносаралық және конфессияаралық қатынастарды сақтауға бағытталған өзінің әлеуметтік-саяси, тарихи және мәдени ерекшеліктеріне ие.

Дін саласындағы мемлекеттік саясаттың айтарлықтай өзгеруіне және қатаюына және зайырлы негіздердің нығаюына әсер еткен бірқатар факторлар мен кейбір тенденциялар бар. 2017-2020 жылдарға арналған дін саласындағы мемлекеттік саясат Тұжырымдамасына сәйкес, төменде көрсетілген өте негізді тенденциялар мемлекет шешімін талап етеді:

– «Жеке азаматтардың қоғам алдындағы конституциялық және азаматтық міндеттерін орындаудан бас тартуы орын алып отыр. Заңдарға, мемлекеттік рәміздерге, халықтың ұлттық және мәдени дәстүрлеріне, сондай-ақ жалпы қабылданған этика мен мінез-құлық нормаларына құрметсіздікпен қарау жағдайлары жиілеп кетті.

– Білім беру ұйымдарында діни атрибутына киюдің алдын алу талаптарын бұзу, сенбі күндері сабаққа қатыспау, сондай-ақ шамадан тыс консервативті діни көзқарастарды ұстанатын ата-аналардың (заңды өкілдердің) әсерімен оқушылардың кейбір пәндерді оқудан бас тарту жағдайлары бар.

– Ата-аналардың діни себептерге байланысты балаларды медициналық егуден бас тарту фактілері бар.

– Ерлер мен әйелдердің тиісті мемлекеттік органдарда тіркеусіз, діни жоралғылар мен рәсімдер бойынша неке қию жағдайлары жиілеп кетті. Әйелдің отбасындағы қазіргі жағдайына, оның әлеуметтік белсенділігі мен жұмысқа орналасуына, гендерлік теңдікке қайшы келетін көне отбасылық құндылықтар насихатталады.

– Конфликттіліктің жоғары дәрежесі қоғамға қауіп төндіретін, азаматтардың денсаулығына, психикалық және материалдық саулығына зиян келтіретін, өз діни қалаулары мен көзқарастарын мемлекеттің зайырлы қағидалары мен дәстүрлі рухани құндылықтарына қарсы қоятын, Қазақстанға жат құндылықтарды ұстанушы деструктивті діни ағымдардың ерушілеріне тән.

– Олар таратқан фундаментализм мен радикализмді орнату қазақстандық қоғам мен мем-

лекеттің тұрақтылығына, Қазақстан халқының бірлігіне, рухани дәстүрлі мәдениеті мен бірегейлігіне нақты қауіп төндіреді, басқа конфессия өкілдерінің құқығын бұзуға алып келеді.

– Радикалды діни ағым өкілдерінің ресми дінбасылармен қақтығыс тудыру жағдайлары болды.

– Кейбір дін ұстанушыларының өз діни көзқарастарына сай келмейтіндерге қарсы айыптау фактілері бар (Қазақстан Республикасының 2017-2020 жылдарға арналған дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасы).

Тұжырымдамада дін саласындағы мемлекеттік саясатты дамытудың үш негізгі басымдықтары айқындалған, олардың ішінде мемлекет дамуының зайырлы қағидастарын нығайту.

Тұжырымдамада мемлекеттің зайырлы негіздерін және мемлекеттік институттардың жұмыс істеуін нығайтуға бағытталған зайырлылық қағидастары туралы толық түсінік берілген.

Әдебиеттер

- Berger P. (2012) Бұрмаланған секуляризация. Ресей мен шетелдегі мемлекет, дін, шіркеу. – М. № 2 (30). б. 8-20. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (2008) – Алматы: Жеті жарғы. – 138 б.
- Понкин И.В. (2014) Мемлекеттің зайырлылығы. М. 466 б.
- Тейлор С. (2015) Зайырлылық дегеніміз не? // Ресей және шетелдегі мемлекет, дін, шіркеу. №1 (33). б. 218-253.
- Berger P. (1999) The Desecularization of the World: A Global Overview // The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / Berger P.L. (ed.). Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans. 135 p.
- Bouchard G., Taylor C. (2008) Building the Future: A Time for Reconciliation (Quebec City: Government of Quebec). (Electronic Resources). URL: <http://www.accommodements.qc.ca/documentation/rapports/rapport-final-integral-en.pdf/> (viewing: 20.04.2020)
- Casanova J. (1994) Public Religions in Modern World. Chicago; London, University of Chicago Press. 330 p.
- Casanova J. (2006) Rethinking Secularization: Global Comparative Perspective. Hedgehog Review. Critical Reflection on Contemporary Culture. pp. 7-22.
- Hurd E. (2008) The Politics of Secularism in International Relations. – Princeton and Oxford: Princeton University Press. p. 261.
- Kuru A.T. (2009) Secularism and State Policies toward Religion: The USA, France and Turkey. 259 p.
- Martinez-Torron J., Durham W.C. (2010) Religion and Secular State. Interim National Reports. XVIIIth International Congress of Comparative Law. The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University Provo, Utah. pp. 2-18.
- McClay Willfried S. (2007) Nationalism and Religion in a Globalizing World. A Multiple Modernities Perspective. In Faith Based Radicalism. Brussels. pp. 25.
- Rawls J. (1996) Political Liberalism. Columbia University Press. 464 p.
- Svante E. Cornell, S. Frederick Starr and Julian Tucker (2018) Religion and Secular State in Kazakhstan. (Electronic Resources). URL: <http://isdpc.eu/publication/religion-secular-state-kazakhstan/> (viewing: 22.04.2020)
- Warner R. (2010) Secularization and its Discontents. Newgen Imagine Systems Pvt Ltd. 221 p.
- Woehrling J., Jukier R. (2010) Religion and the Secular State in Canada. Interim National Reports. XVIIIth International Congress of Comparative Law. The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University Provo, Utah. pp. 185-198.

References

- Berger P. (1999) The Desecularization of the World: A Global Overview // The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / Berger P.L. (ed.). Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans. 135 p.
- Berger P. (2012) Бұрмаланған секуляризация. Мемлекет, дін, шіркеу. (Falsified secularization. State, religion, Church). – М. № 2 (30). б. 8-20.

- Bouchard G., Taylor C. (2008) Building the Future: A Time for Reconciliation (Quebec City: Government of Quebec). (Electronic Resources). URL: <http://www.accommodements.qc.ca/documentation/rapports/rapport-final-integral-en.pdf> (viewing: 20.04.2020)
- Casanova J. (1994) Public Religions in Modern World. Chicago; London, University of Chicago Press. 330 p.
- Casanova J. (2006) Rethinking Secularization: Global Comparative Perspective. Hedgehog Review. Critical Reflection on Contemporary Culture. pp. 7-22.
- Hurd E. (2008) The Politics of Secularism in International Relations. – Princeton and Oxford: Princeton University Press. p. 5.
- Kuru A.T. (2009) Secularism and State Policies toward Religion: The USA, France and Turkey. 259 p.
- Martinez-Torron J., Durham W.C. (2010) Rr. Religion and Secular State. Interim National Reports. XVIIIth International Congress of Comparative Law. The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University Provo, Utah. pp. 2-18.
- McClay Willfried S. (2007) Nationalism and Religion in a Globalizing World. A Multiple Modernities Perspective. In Faith Based Radicalism. Brussels. pp. 25.
- Ponkin I.V. (2014) Memlekettin zaiyrlylygy (Secularism of the state). M. 466 p.
- Rawls J. (1996) Political Liberalism. Columbia University Press. 464 p.
- Svante E. Cornell, S. Frederick Starr and Julian Tucker (2018) Religion and Secular State in Kazakhstan. (Electronic Resources). URL: <http://isdpc.eu/publication/religion-secular-state-kazakhstan/> (viewing: 22.04.2020)
- Taylor Ch. (2015) Zaiyrlylyq degenimiz ne? (What does secularism mean?) // Resei jane sheteldegi memleket, din, shirkeu (State, religion, Church in Russia and abroad). No1(33). pp. 218-253.
- Warner R. (2010) Secularization and its Discontents. Newgen Imagine Systems Pvt Ltd. 221 p.
- Woehrling J., Jukier R. (2010) Religion and the Secular State in Canada. Interim National Reports. XVIIIth International Congress of Comparative Law. The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University Provo, Utah. pp. 185-198.
- Yermegiyayev A., Kazkenov K. (2002) Qazaqstandagy dini procester: analitikalyq, pikirtalas alany, ozara qarym-qatynas qajettiligi (Religious processes in Kazakhstan: the need for analytical, discussion field, dialogue of interactions) // Halyqaralyq gylymi-praktikalıyq konferenciya materialdary jinagy (Collection of materials of the international scientific-practical conference). Almaty. pp. 54-62.